

יסודות פסחים

שיעור אחד עשר

חמץ שאינו ראוי לאכילה

מקורות

- א. מב. במשנה; מג. "מאן תנא... על ידי תערובת"; רש"י מג. ד"ה מאן
ב. מח: במשנה; רש"י מג. ד"ה שיאור; שו"ת הריב"ש סימן ג
ג. רש"י מב. ד"ה ואלו; תוספות מב. ד"ה ואלו; פני יהושע מב. ד"ה ועוד
ד. חולין כג: "בעי ר' זירא.. ולא נפיק"; תוספות מג. ד"ה מאן, ב. ד"ה אור, כג: ד"ה מאי
ו. משכנות יעקב סימן קלו

שו"ת הריב"ש סימן ג

שאינו נוקשה אלא כגון שלשה מיני אומניות הנזכרים במשנת אלו עוברין שאינן ראויים לאכילה / פסחים ג א / או שמא שאינו עדיין חמץ גמור כגון שיאור או לפירש ר"ת חטי קורדנייתא דשירין ויבישן אם נפל עליהם מים. וכן נמי עיסה שנלושה במים ומי פירות מעורבין כהיא דתפוח שרסקו בעיסה לפי שהמים שבעיסה מעורבין עם מיץ התפוח וכי האי גוונא ממחר להחמיץ אבל אינו חמץ גמור אלא נוקשה (כדאי' במס' מנחות נד).

פני יהושע מב. ד"ה ועוד

ועוד נראה לי לפרש בדרך אחר דדוקא לענין אכילה צריך קרא דממה נפשך אי חמץ נוקשה מיקרי חמץ מסברא כמ"ש התוספות לקמן [מ"ג ע"א ד"ה מאן] מסוגיא דחולין לענין תודה, ואם כן ע"כ הא דאיצטריך קרא לענין מלקות בחמץ היינו משום דלא נמעט לגמרי מקרא דכי כל אוכל חמץ דמשמע דוקא חמץ גמור ואיצטריך ריבוי לפרש דלא נמעט אלא לענין כרת אם כן לענין בל יראה דליכא מיעוטא דכל אוכל חמץ תו לא איצטריך ריבוי דמסברא מיקרי חמץ, ואי חמץ נוקשה לא מיקרי חמץ מסברא והיינו כמ"ש רש"י ז"ל לקמן דף הסמוך משום דאין ראוי לאכילה וכמו שאפרש באריכות שפירושו מוכרח, א"כ לא שייך הך טעמא אלא לענין אכילה דק"ל כל איסורין שבתורה אין לוקין אלא דרך אכילתן וכ"ש הכא דהאוכלן בטלה דעתו כמו שיבאר. משא"כ לקמן לענין בל יראה לא תליא בהכי אא"כ שנפסל לגמרי מאכילת כלב כגון בחרכו או במלוגמא.

משכנות יעקב קלו

תשובה הנה משמעות רוב הפוסקים דחמץ נוקשה אין בו רק איסור דרבנן לא באכילה ולא בב"י וב"י ולכן התירו בחמץ נוקשה שעבר עליו הפסח. וכמה קולות הקילו בפוסקים ראשונים ואחרונים בנוקשה וצ"ע דהא בפ"ק דחולין בעי גמ' האומר הרי עלי לחמי תודה מן החמץ אוס' המצה והביא שיאור מהו. ספיקא הוי או בריה הוי עיי"ש ובפירש"י. ולא איפשיט. וא"כ אי נימא ספק הוא אם חמץ גמור או מצה ולכן יצא נדרו ממ"נ א"כ הוי ספיקא דאורייתא ואסור מה"ת לרוב הפוסקים כדין ספק תורה ויש בו ספק כרת ולכן האוכלו פטור מכרת מספיקא אבל לדינא יש להחמיר בכל דין חמץ גמור דשמא חמץ הוא... וגם אי נימא ברי הוי ולא הוי לא חמץ ולא מצה ולכן לא יצא ידי נדרו כלל אפ"ה יש מקום לומר דאסור מה"ת בלאו הבא מכלל עשה ז ימים מצות תאכלו מ' מכל מין ממיני דגן ואינו מצה אין לאוכלו ונהי דלא לקי משום לא תאכל חמץ מ"מ איסורא איכא משום שאינו מצה והוא ממין דגן ול"ד לשאר מינין דלא שייך בהו חמץ ומצה כלל אבל במין דגן צייתה תורה שנאכל מצה זכר לגאולתינו שלא הספיק כו' וכ' ויאפו עוגות מצות כו' ודומיא דהתם בעינן ויש כמה דוגמות לזה.

בשיעור הקודם עסקנו בביאור דיני תערובת חמץ מדאורייתא. בשיעור הנוכחי נעסוק בדין חמץ נוקשה. המשימה הראשונה העומדת לפתחנו בבואנו לעסוק בסוגיית 'חמץ נוקשה', היא הגדרתו המעשית של מין חמץ זה.

נאמר במשנה:

ואלו עוברין בפסח: כותח הבבלי, ושכר המדי, וחומץ האדומי, וזיתום המצרי, וזומן של צבעים, ועמילן של טבחים, וקולן של סופרים. רבי אליעזר אומר: אף תכשיטי נשים. זה הכלל: כל שהוא ממין דגן - הרי זה עובר בפסח. הרי אלו באזהרה, ואין בהן משום כרת.

[מב.]

על דברי המשנה שואלת הגמרא:

מאן תנא דחמץ דגן גמור על ידי תערובות, ונוקשה בעיניה בלאו?

[מג.]

נראה שהגמרא מבינה שמיני החמץ המנויים במשנה הם חמץ נוקשה. בראשונים¹ מבואר שכוונת הגמרא היא לשלושת המינים האחרונים המנויים במשנה (ולפי ר' אליעזר אף תכשיטי נשים). נראה שמהדוגמאות המנויות במשנה לחמץ נוקשה ניתן להסיק מהו אופיו וגדרו. כך כותב רש"י:

חמץ נוקשה רע, ואיתיה בעיניה - מזהרין על אכילתו בלאו, דקתני מתניתין כותח הבבלי ושכר המדי חמץ דגן גמור, אלא שנתערב בדבר אחר, ותכשיטי נשים - בעיניה הוא, אבל נוקשה הוא, דאינו ראוי לאכילה.

[רש"י מג. ד"ה מאן תנא]

רש"י מסביר מהו ההבדל בין שני סוגי מיני החמץ המנויים במשנה. הסוג הראשון של מיני החמץ במשנה הוא מיני חמץ גמורים שנתערבו בדבר אחר שאינו ממין חמץ. הסוג השני לעומת זאת, הוא חמץ שעומד בפני עצמו, אלא שאינו ראוי לאכילה. את דברי רש"י ניתן לבסס מתיאור הדוגמאות במשנה. נראה שהמכנה המשותף לכל מיני החמץ המנויים במשנה כחמץ נוקשה הוא שהם אינם 'אוכל'.

מהמשך הסוגיה עולה הגדרה אחרת לחמץ נוקשה. הגמרא מזהה בין החמץ הנוקשה ובין השיאור. דין השיאור מבואר במשנה:

שיאור ישרף, והאוכלו פטור. סידוק - ישרף, והאוכלו חייב כרת. איזהו שיאור - כקרני חגבים, סידוק - שנתערבו סדקין זה בזה, דברי רבי יהודה. וחכמים אומרים: זה וזה האוכלו חייב כרת. ואיזהו שיאור - כל שהכסיפו פניו, כאדם שעמדו שערותיו.

[מח:]

מדברי המשנה נראה שחיסרון השיאור הוא בכך שתהליך החימוץ לא הושלם. אם כן, השוואת הגמרא בין מיני החמץ הנוקשה המנויים במשנה, ובין השיאור, מעוררת תמיהה. כיצד ניתן להשוות בין מיני החמץ המנויים במשנה, אשר חסרונם הוא בכך שאינם ראויים לאכילה, ובין השיאור, אשר חסרונו הוא בכך שלא הגיע לכלל 'חמץ'?

בדברי רש"י ניתן למצוא תשובה פשוטה לתמיהה זו:

כגון שיאור, דנוקשה הוא, דאינו ראוי לאכילה הואיל והחמיץ קצת ולא גמר.

¹ רבנו חננאל [מג. ד"ה הרי], ריטב"א [מב. ד"ה וזומן] ור"ן [שם ד"ה ר"א].

[רש"י מג. ד"ה שיאור]

לפי רש"י החיסרון בשיאור, בדומה למיני החמץ המנויים במשנה, הוא בכך שהוא אינו ראוי לאכילה, ולא משום שהוא אינו מוגדר כ'חמץ'. שאם לא כן, היה על רש"י לכתוב בצורה פשוטה שהשיאור הוא נוקשה משום שאינו חמץ גמור. מכך שרש"י כותב שהחיסרון בשיאור הוא שהוא אינו ראוי לאכילה, משמע שמבחינה עקרונית הוא מוגדר כ'חמץ'. נראה שלדבריו העובדה שתהליך החימוץ לא הושלם לא פוגעת בשם ה'חמץ' של העיסה – בכדי שהעיסה תוגדר כ'חמץ' די שהיא תצא מתורת 'מצה', אף שהיא לא באה לתורת 'לחם'².

מכל מקום, מדברי חלק מהראשונים נראה שעל אף השוואת הגמרא מיני החמץ הנוקשה המנויים במשנה והשיאור נבדלים זה מזה מבחינה עקרונית. כך כותב הריב"ש:

שאינן נוקשה אלא כגון שלשה מיני אומניות הנזכרים במשנת אלו עוברין שאינן ראויים לאכילה או שמא שאינו עדיין חמץ גמור כגון שיאור.

[שו"ת הריב"ש סימן ג]

על פי ההבנה הזו נאלץ לומר שמשמעות השוואת הגמרא היא שהמשותף לשני מיני החמץ הללו הוא שהם אינם 'חמץ גמור' – האחד משום שאינו ראוי לאכילה והשני משום שלא החמיץ די הצורך.

לאחר שעסקנו בקצרה בביאור הגדרתו המעשית של החמץ הנוקשה, נעבור לעסוק בגדרי איסורו. גמרא מבואר שאיסור אכילת חמץ נוקשה, המופיע במשנה כדבר פשוט, שנוי במחלוקת תנאים:

דתיא: שיאור ישרף, ונותנו לכלבו. והאוכלו - בארבעים. הא גופא קשיא! אמרת שיאור ישרף - אלמא: אסור בהנאה. והדר תני: ונותנו לפני כלבו - אלמא: מותר בהנאה! - הכי קאמר: שיאור ישרף - דרבי מאיר לרבי מאיר, דרבי יהודה לרבי יהודה. ונותנו לפני כלבו - דרבי מאיר לרבי יהודה. והאוכלו בארבעים - אתאן לרבי מאיר. שמעינן ליה לרבי מאיר: נוקשה בעיניה - בלאו.

[מג.]

ראינו אם כן שאיסור אכילת חמץ נוקשה שנוי במחלוקת תנאים. מה לגבי איסור בל יראה ובל ימצא? נשוב למחלוקת הראשונים בעניין איסור בל יראה ובל ימצא במיני החמץ המנויים במשנה, אשר עסקנו בה בשיעור הקודם.

כאמור, הראשונים נחלקו בשאלה האם מיני החמץ המנויים במשנה נאסרו באיסור בל יראה ובל ימצא. רש"י (מב. ד"ה ואלו) סובר שמלבד איסור האכילה קיים איסור בל יראה ובל ימצא בחמץ נוקשה. תוספות חולקים וסוברים שחמץ נוקשה נאסר באכילה בלבד, ונימוקם עימם:

ואין נראה לר"ת, דמשמע דכל הנך מרבין מ'כל מחמצת לא תאכלו' ואפילו באכילה לא הוה מיחייב אי לאו דרבייא קרא, ומהיכי תיתי בל יראה ובל ימצא.

[תוספות מב. ד"ה ואלו]

תוספות סוברים שכיוון שמהסוגיה עולה שאיסור חמץ נוקשה נלמד מדרשה מיוחדת, משמע שללא הדרשה חמץ נוקשה היה מותר אף באכילה. אם כן, מניין לחדש שחמץ נוקשה אסור באיסור בל יראה ובל ימצא?

² יש לציין שמדברי רש"י במקום אחר [חולין כג: ד"ה שיאור] משמע לא כן: "שיאור - שיצא מכלל מצה ולכלל חמץ לא בא". ועיין במנחת ברוך [סימן מד ענף א ד"ה אמנם] שסובר להפך מדברינו למעלה: "מ"מ בכולהו חד טעמא איכא לפי שלא נתחמצו כראוי, משום הכי לא מקרי חמץ". לדבריו, רש"י סובר שהמשותף למיני החמץ הנוקשה השנויים במשנה ולשיאור הוא שבשניהם לא הושלם תהליך החימוץ כראוי.

הפני יהושע מיישב את קושיית תוספות על רש"י:

אי חמץ נוקשה לא מיקרי חמץ מסברא, והיינו כמ"ש רש"י ז"ל... משום דאין ראוי לאכילה... א"כ לא שייך הך טעמא אלא לענין אכילה דק"ל כל איסורין שבתורה אין לוקין אלא דרך אכילתו, וכ"ש הכא דהאוכלן בטלה דעתו כמו שיבואר. משא"כ לקמן לענין בל יראה לא תליא בהכי אא"כ שנפסל לגמרי מאכילת כלב, כגון בחרכו או במלוגמא.

[פני יהושע מב. ד"ה ועוד]

לדברי הפני יהושע, מחלוקת התנאים בדין חמץ נוקשה נסובה סביב איסור האכילה בלבד. חמץ נוקשה מוגדר כ'חמץ' מבחינה עקרונית, אלא שאין לוקים על אכילתו משום ש'כל איסורין שבתורה אין לוקין אלא דרך אכילתו' [כד:]. איסור בל יראה ובל ימצא תלוי במציאות החמץ, ולא בשאלה האם הוא ראוי לאכילת אדם³. ממילא סובר רש"י, שחמץ נוקשה אסור באיסור בל יראה ובל ימצא, ולא נדרש פסוק מיוחד שירבה זאת⁴.

מדברים אלו עולה שקיימת מחלוקת עקרונית בין רש"י לתוספות ביחס בין איסור חמץ נוקשה ובין איסור חמץ בכלל⁵. תוספות סוברים שאיסור אכילת חמץ נוקשה הינו איסור נפרד מאיסור אכילת החמץ, ואין לך בו אלא חידושו, וממילא לא נאמר בו איסור בל יראה ובל ימצא. רש"י לעומת זאת סובר שאיסור חמץ נוקשה הינו חלק מאיסור החמץ הכללי, ולכן קיים בו איסור בל יראה ובל ימצא⁶. על פי דברי הפני יהושע יש להוסיף, שחמץ נוקשה נחשב ל'חמץ' אף לשיטת ר' יהודה, אלא שלטענתו אין חייבים על אכילתו משום שאינו ראוי לאכילה.

לכאורה, הספק בעניין מעמדו של החמץ הנוקשה נפשט מגמרא מפורשת:

בעי רבי זירא: האומר הרי עלי לחמי תודה מן החמץ או מן המצה והביא שיאור, מהו? שיאור דמאן? אי שיאור דר"מ, לרבי יהודה מצה מעלייתא היא! אי דרבי יהודה, לר"מ חמץ הוא! ואי דר"מ לר' מאיר, מדלקי עליה חמץ הוא! אלא דרבי יהודה לרבי יהודה, מאי? ספיקא הוא ונפיק ממה נפשך, או דלמא בריה הוא ולא נפיק?

[חולין כג:]

רבי זירא מסתפק בשאלה מה דינו של מי שנדר להביא תודה מן החמץ או מן המצה והביא שיאור. הגמרא מנסה לברר, בשיטת מי מבין התנאים הסתפק ר' זירא. הגמרא דוחה את האפשרות שר' זירא הסתפק בשיטת ר' מאיר, וזאת משום שלשיטת ר' מאיר אדם לוקה על אכילת שיאור, ולכן ברור שהוא חמץ ויוצא בו ידי חובתו. אם מבינים שחמץ נוקשה מוגדר כחמץ לכל עניין, דברי הגמרא ברורים⁷. לשיטת תוספות לעומת זאת, הסוברים שאיסור חמץ נוקשה נבדל מאיסור החמץ הכללי,

³ הטענה לפיה קיימת משמעות לאיסור בל יראה ובל ימצא ללא איסור אכילת חמץ תלויה לכאורה בנימוקים השונים למצווה זו אשר נידונו בשיעור 'איסור בל יראה ובל ימצא', ואכמ"ל.

⁴ טענת הפני יהושע, לפיה חובת ביעור חמץ חלה גם על חמץ שנפסל מאכילת אדם, שנויה לכאורה במחלוקת ראשונים. מהראב"ד [חמץ ומצה פ"א ה"ב] אכן נראה שכל עוד החמץ לא נפסל מאכילת כלב הוא אסור באיסור בל יראה ובל ימצא. מהר"ן [ג: מדפי הר"ף ד"ה ונשרפת] לעומת זאת נראה שחמץ שנפסל מאכילת אדם קודם זמן איסורו, ולא ראוי לחמץ בו עיסות אחרות, אינו אסור באיסור בל יראה ובל ימצא. הקהלות יעקב [סימן לז] סובר שניתן ליישב את דברי הפני יהושע גם לפי שיטת הר"ן. לדבריו חמץ נוקשה לא נפסל מאכילת אדם, ובכל זאת אין בו איסור אכילה. זאת משום שאף שחמץ נוקשה ראוי לאכילה הוא אינו מיועד לאכילה, ואכילתו אינה מהווה מיצוי משמעותי של ההנאה, עיי"ש. ועיין בדברי המגן אברהם [סימן תמב סק"א] שכתב שחמץ נוקשה "על כל פנים ראוי לאכילה קצת".

⁵ בשיעור הקודם עסקנו בשאלה דומה בנוגע לדין 'תערובת חמץ'.

⁶ אכן יש להעיר שעל אכילת חמץ נוקשה אין חיוב כרת, ולכן אין זהות מוחלטת בין איסור חמץ נוקשה ובין איסור חמץ הכללי, ועיין בדברינו בשיעור הקודם בעניין 'תערובת חמץ'.

⁷ לכאורה מדברי הגמרא עולה קושי אף ביחס לעמדת רש"י כפי שהסביר אותה הפני יהושע. שכן הגמרא מניחה שלשיטת ר' יהודה הסובר שחמץ נוקשה מותר באכילה, יש מקום להסתפק ביחס למעמדו של החמץ הנוקשה. אלא שניתן לעדן מעט את דברי הפני יהושע ולומר שאין כוונתו לומר שחמץ נוקשה נידון כחמץ לכל עניין והופקע מאיסור אכילה בלבד, אלא שהוא הופקע מדין חמץ לעניין אכילה, אך כיוון שהוא עדיין ראוי למאכל כלב חלה עליו חובת ביעור. אם כן, בשיטת ר' יהודה ניתן להסתפק מהו מעמד החמץ לעניין לחמי תודה. בשיטת ר' מאיר לעומת זאת מסתבר שכיוון שריבתה התורה את החמץ הנוקשה לאיסור אכילה, הוא נידון כחמץ לכל עניין, וממילא אף לעניין לחמי תודה.

דברי הגמרא לכאורה תמוהים, שהרי לשיטתם אין לראות באיסור אכילת חמץ נוקשה כסימן לכך שמדובר בחמץ לכל עניין. תוספות אכן התקשו בדברי הגמרא הללו, וענו:

ואומר ר"י, דהתם נמי איכא שום קרא דמרבינן מיניה חמץ נוקשה.

[מג. ד"ה מאן]

תוספות 'מודים' שפשט הסוגיה אינו הולם את שיטתם העקרונית ביחס לחמץ נוקשה, שכן כאמור, מדברי הסוגיה נראה שמכך שחידשה התורה שחמץ נוקשה אסור באכילה, משמע שהוא נידון כחמץ לכל עניין. לכן נאלצים תוספות להניח שקיימת דרשה נוספת אשר ממנה נלמד שחמץ נוקשה מוגד כחמץ לעניין לחמי תודה.

נראה שתוספות נוקטים בעמדה זו בעקביות, בשני מקומות נוספים:

א. תוספות [ב. ד"ה אור] סוברים שאף לשיטת ר' יהודה [כח:] הסובר שחמץ אסור לפני הפסח ולאחריו, בחמץ נוקשה איסור האכילה הוא בפסח בלבד. לדבריהם הסיבה לכך היא משום שאיסור אכילת חמץ לפני הפסח ולאחריו נלמד לפי ר' יהודה משתי דרשות נוספות, ואילו באיסור חמץ נוקשה קיימת דרשה אחת בלבד. טענה זו מתאימה לעמדתם העקרונית של תוספות לפיה איסור חמץ נוקשה הינו איסור נפרד מאיסור אכילת החמץ הכללי. שכן אם הם היו סוברים שבריבוי התורה את החמץ הנוקשה לאיסור אכילה, חידשה התורה שהחמץ הנוקשה נידון כחמץ לכל עניין, לא היה צורך בדרשות נפרדות בכדי לחדש בו את איסור אכילה לפני הפסח ולאחריו.

ב. בעניין מחלוקת חזקיה ור' אבהו, תוספות [כג: ד"ה מאי] מתקשים מדוע לא ציינה הגמרא איסור הנאה בחמץ נוקשה כנפקא מינה. שהרי לפי חזקיה, כיוון שאין דרשה מיוחדת לאיסור הנאה בחמץ נוקשה, ממילא הוא מותר בהנאה. לעומת זאת, לפי ר' אבהו כיוון באיסור האכילה 'לא תאכלו' הנאמר ביחס לחמץ נוקשה כלול אף איסור ההנאה. גם טענה זו של תוספות מתאימה לעמדתם העקרונית בעניין חמץ נוקשה, כיוון שאם איסור חמץ נוקשה הוא חלק מאיסור החמץ הכללי, אין סיבה לחלק ולטעון שחמץ נוקשה יותר בהנאה אף לשיטת חזקיה.

בשולי הדברים, ובכדי להשלים את עמדת ר' יהודה, נציין לשיטתנו הייחודית של המשכנות יעקב בדין חמץ נוקשה. קודם ציטטנו את דברי הגמרא בחולין המסתפקת בעמדת ר' יהודה בדין חמץ נוקשה. הגמרא שם מסתפקת האם לפי ר' יהודה חמץ נוקשה הינו 'ספק' או 'בריה'. על בסיס דברי הגמרא בחולין, המשכנות יעקב סובר שחמץ נוקשה בפסח אסור באכילה אף לשיטת ר' יהודה. לטענתו, בוודאי אם נאמר שמעמדו של החמץ הנוקשה הוא 'ספק', יש לאסור את אכילתו בפסח מדין 'ספק דאורייתא לחומרא'. אלא שגם אם מעמד החמץ הנוקשה הוא 'בריה', סובר המשכנות יעקב שיש לאסור את אכילתו בפסח:

וגם אי נימא בריה הוי ולא הוי לא חמץ ולא מצה ולכן לא יצא ידי נדרו כלל, אפילו הכי יש מקום לומר דאסור מן התורה בלאו הבא מכלל עשה 'ז' ימים מצות תאכלו' – מכל מין ממיני דגן ואינו מצה אין לאוכלו, ונהי דלא לקי משום 'לא תאכל חמץ', מכל מקום איסורא איכא משום שאינו מצה והוא ממין דגן. ול"ד לשאר מינין דלא שייך בהו חמץ ומצה כלל אבל במין דגן ציורתא תורה שנאכל מצה זכר לגאולתינו שלא הספיק כו' וכ' ויאפו עוגות מצות כו' ודומיא דהתם בעינן.

[משכנות יעקב סימן קלו]

המשכנות יעקב סובר שכאשר ציוותה התורה על אכילת מצה בפסח, היא למעשה קבעה שמלבד האיסור לאכול חמץ בפסח, אין לאכול בפסח מין דגן שאינו מצה. חמץ נוקשה, אף שאינו מוגדר כחמץ לשיטת ר' יהודה, גם אינו מוגדר כמצה, וממילא אסורה אכילתו בפסח באיסור עשה⁸.

בעזרת ה' בשיעור הבא נעסוק בדין 'איסור חמץ במשהו'.

להערות ולתגובות: איציק וולטרס

Itzikw7@gmail.com

השיעור מוקדש לעילוי נשמת רחל בת יצחק וולטרס ז"ל
ולעילוי נשמת אברהם בן צבי פייר ז"ל

⁸ כך נראה גם מדברי הרבי עקיבא איגר [מג. ד"ה ונלע"ד]. נראה שטענתם מתאימה לתפיסה המיוחסת לגר"א [מעשה רב סימן קפה], לפיה קיימת מצווה באכילת מצה בכל שבעת ימי הפסח, ואכמ"ל.